

A SÁROSPATAKI KOLLÉGIUM PARTIKULÁI KAZINCZY KORÁBAN*

Közleményünkben a Sárospataki Kollégium partikulahálózatának jellemzőiről szólunk. A kollégium szellemi hatósugarába tartozó kisiskolák számát, földrajzi elhelyezkedését és az ott folyó munka minőségét próbáljuk meghatározni annak tudatában, hogy mindez szorosan kötődik Kazinczy Ferenc szellemi örökségéhez. Hiszen Kazinczy alma materének közvetlen hátországáról szólunk, másrészt pedig - mivel a falusi iskolázás előmozdítása egyik meghatározó törekvése volt az életének - elegendő csak arra gondolni, hogy milyen szerteágazó, áldozatos tevékenységet fejtett ki Kazinczy II. József egyik tankerületi inspektorként az 1780-as években.¹

A partikulák száma és földrajzi elhelyezkedése

A pataki kollégium kisiskola-hálózatának nagyságára és kiterjedtségére vonatkozóan eddig csak hozzátételesek adatokat közöltek a témával foglalkozó kutatók. Benda Kálmán 80-100-ra becsülte a XVIII. század folyamán a Sárospatakhoz tartozó rectoriák, azaz a kollégiumból frissen kikerült öregdeákokat tanítóként fogadó gyülekezetek számát.² Ezzel szemben egy, az 1773 és 1826 között keletkezett kiskolai jövedelmi összeírásokat tartalmazó gyűjteményes kötet 21 vármegye 215 református gyülekezeté tanítójának juttatásait sorolja fel tételesen.³ E bőbeszédű és gazdag forrás ugyanakkor több módszertani nehézséggel is szembesíti a kutatót. Egyrészt semmi nem garantálja, hogy teljes körű a partikulák itteni összeírása. Sőt a szöveg gondozója, Dienes Dénes az Utószóban kiemeli, hogy a borsod – gömöri térségből ismert iskoláknak a felét sem tartalmazza a gyűjtemény. Dienes ennek

---

* Írásunk az MTA Bolyai János Posztdoktori Ösztöndíjának (2008-2011) támogatásával készült. A közlemény írásakor felhasználtuk frissen megjelent hosszabb tanulmányunk egyes szövegrészeit. A témáról részletesen: Ugrai János: A palléroztatlanság ellenében. Iskolázás a falvakban a polgárosodás hajnalán. Új Mandátum Könyvkiadó. Budapest, 2010. (A továbbiakban: Ugrai, 2010.)

¹ Czeizel János: Kazinczy Ferenc, mint a kassai kerületi normális iskolák kir. inspektora. In: Magyar Paedagogia. 1903. (12.) 160-171. p.

² Benda Kálmán: A kollégium története 1703-tól 1849-ig. In: A Sárospataki Református Kollégium. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára. Budapest, 1981. 87-115.

³ A forrás önálló kiadványban megjelent: Dienes Dénes (s.a.r.): Megkívántatik a rectorban, hogy legyen kevelység nélkül való... A Sárospataki Református Kollégium partikulái, 1773-1826. Sárospatak, 2001. (A továbbiakban: Dienes, 2001.)

nyomán azt feltételezi, hogy csak a jelentősebb iskolákról készült ezen a helyen jövedelmi összeírás.⁴ Kénytelenek vagyunk továbbá azzal is számolni, hogy az időben első és utolsó bejegyzés között több mint fél évszázad telt el, s ennek megfelelően a gyűjteményes kötet csak korlátozottan alkalmas egyfajta pillanatkép rögzítésére. Ennyi idő alatt ráadásul nemcsak iskolák létesülhettek és szűnhettek meg – akár többször is –, hanem jelentősen változhatott az összeírók logikája is. Ez akkor is veszélyt rejt magában, ha Dienes Dénesnek igaza van, s csak a fontosabb partikulák feltérképezésére törekedtek. Hiszen a fontosság megítélése ennyi idő alatt, akár a folyton változó összeíró belátásának, akár az adott iskola állapotának függvényében jelentősen módosulhatott. Ugyanez áll fenn, ha esetleg más vezérlő elv diktálta az iskolák közötti válogatást.

Megjegyezzük, hogy a pataki kollégium partikulahálózatának pontosabb meghatározását nem segítik elő az eddigi debreceni kutatási eredmények sem. Az erre törekvő legfontosabb kísérlet, Dankó Imre tanulmánya inkább csak zavarosabbá teszi az összképet azzal, hogy megkülönböztetés nélkül a debreceni kollégium partikulái között sorol fel minden olyan kisiskolát, amely valaha fogadott tanítót Debrecenből. Az egyébként valóban hatalmas forrásanyagot feldolgozó, több évszázadot felölelő munka függelékében így a pataki partikulahálózat olyan kulcsintézményeit is felsorolta a szerző, mint a miskolci, a gönci, a tállyai vagy a tokaji iskola – sőt maga a sárospataki kollégium is szerepel az összeírásban. A korszakunkra érvényesnek nem tekinthető Dankó-féle összesítés egyébként 25 olyan települést említ, amelynek református iskolájáról biztosan tudjuk, hogy a pataki partikulahálózatba tartozott.⁵

Mindezek tükrében újabb források bevonására kényszerültünk annak meghatározására, hogy hány partikulája volt a pataki kollégiumnak. Közel azonos időben – az egyes egyházmegyékben 1800 és 1805 között – rögzített egyházlátogatási jegyzőkönyvek helyi iskolákat illető adatainak összegyűjtésével sikerült az egyházkerület határain belül egy pillanatfelvételt készíteni. Ennek köszönhetően kijelenthető, hogy a századforduló táján 252 kisiskola működött a pataki kollégium közvetlen vonzáskörzetében. (Ezek közül csak egy, a Debrecenben és Patakon végzett deákokat felváltva meghívó szikszói kisgimnázium nem tekinthető a pataki kollégium partikulájának.)⁶ Ez az 1799. évi nagy egyházkerületi belső határrendezés során összeírt 337 anyaegyház 75%-a.⁷

Egy másik forrásunk, a kollégiumban 1783-tól az intézményből kilépő tógátusokat – nontógátusokat összesítő távozási napló segítségével azt tudjuk rekonstru-

⁴ Dienes, 2001. 141-142.

⁵ Dankó Imre: A kollégium partikularendszere. In: Kocsis Elemér (főszerk.): A Debreceni Református Kollégium története. Debrecen, 1988. 776-810.

⁶ A szikszói iskola speciális helyzetéről: Papp Lajos: Hazai partikuláris iskolarendszerünk a szikszói iskola tükrében. Sárospatak, 1980. Kézirat. Tiszáninneni Református Egyházkerület Kézirattára. Kt. 8073., 1980.

⁷ Az egyházkerületben összesen 522 gyülekezet működött, ezek közül 337 volt matereklezsia, négy pedig egyesült gyülekezet, a többi valamelyik anyaegyház filiája. Ugrai János (s.a.r.): „Kis világnak világos kis tükröre”. Északkelet-magyarországi református lelkészek önéletrajzi nyilatkozatai 1807-1808-ból. Debrecen, 2004. 16-20.

álni, hogy hányan hányféle céllal és úti céllal hagyták el Patakot.⁸ Ez a korszakunkban folyamatosan vezetett névsor leginkább a tanítói tevékenység feltérképezésére alkalmas.⁹ Az 1783 és 1825 között feltüntetett 2912 kollégiumból távozó tógátus 81%-a, 2364 fő e célból hagyta el az intézményt. Közel 52%-uk (1227 fő) rectori, 41%-uk (970 fő) praeceptori, 6%-uk (136 fő) magántanítói tisztséget vállalt – a fennmaradó összesen 31 fő más elnevezéssel (conrector, paedagogus stb.) végezte szintén gyermekneveléssel kapcsolatos munkáját. Eredeti elvárásaink szerint ezzel a forrással lehetővé vált volna egyrészt a tanítói fluktuáció rectoriánkénti meghatározása, másrészt pedig a pataki kollégium egyházkerületi határokon túli partikuláinak beazonosítása.

Am a távozási napló alapos vizsgálata egy eddig a szakirodalomban nem körülírt, sőt nem is igazán jelzett jelenséggel szembesíti a kutatót: hiába létezett az egyházkerületben 252 kiskola, s hiába számolt a jövedelmi összeírás adatai alapján Dienes Dénes közel 100 jelentős, a Tiszáninneri Egyházkerületen kívüli pataki partikulával, a kollégiumból kilépő ifjak lényegesen kevesebb településen vállaltak rendszeresen tanítói tisztséget. Az egyházkerületen belül mindössze 53 olyan kiskolát találtunk, amely 1783 és 1825 között – a korszak egészében, vagy legalább egyik vagy másik felében – valóban gyakran, 2-3 évenként fogadott kollégiumi öregdeákot. További 94 kiskolát találtunk, ahová eseti jelleggel, 40 év alatt egyszer-kétszer kerültek Patakon frissen végzetek. Ez azt jelenti, hogy száz fölött volt azoknak a falusi iskoláknak a száma, ahová korszakunkban egyetlenegyszer sem érkezett közvetlenül Patakról tanító, s 200 körül, ahol általában fiatalok tanítottak.

Mindez legalább két következtetés azonnali levonását teszi lehetővé. Egyrészt szakítanunk kell a szakirodalom egyöntetű megállapításával, miszerint a falusi református iskolák még ekkor is az anyaiskolából kikerülő, peregrinációra készülő, tanítóként 2-3 évet eltöltő ifjak munkaerejét vették igénybe. Valójában ez az academia promotiónak nevezett rendszer már csak az iskolák közel felében lehetett szokásban, a többi helyen állandósított tanítót alkalmaztak. Ennek megfelelően elkülöníthető a partikuláknak egy olyan típusa, amely korszakunkat megelőzően letért a tradicionális protestáns iskolaszervezés útjáról. E ténynek a művelődés-, egyház- és társadalomtörténeti jelentőségét jelenleg nem tudjuk felbecsülni. További kutatásoknak kell tisztázni, hogy ez az új szempont miként változtathatja meg például a tanítói szakma professzionalizálódásának üteméről, az egyes egyházközösségeken belüli (lelkész–tanító–gyülekezet közötti) erőviszonyokról, vagy éppen az iskolakollégiumokban tanult deákok elhelyezkedési lehetőségeiről és a vidéki értelmiség létszámáról eddig kialakított képet.

⁸ Protocollum Schola Patakiana Valedicentium. Tiszáninneri Református Egyházkerület Levéltára (A továbbiakban: TIREKLt.) K.a. I. 21. (A továbbiakban: P.S.P.V.) Ezt a vaskos dokumentumot jelenleg szerkesztjük és rendezzük sajtó alá. Reményeink szerint hamarosan önálló forráskiadványban válik a nagyközönség számára hozzáférhetővé.

⁹ Erre a kísérletre először Kódöböcz József vállalkozott. Értékes eredményeit kutatásunk során többféle módon is felhasználtuk, de – élve a számítógépes adatrögzítés és –felhasználás új lehetőségeivel – a napló elemzését megismételtük. Kódöböcz József: Tanítóképzés Sárospatakon. A kollégiumi és középfokú képzés négy évszázada. Budapest, 1986. 52-57.

A másik tanulság, hogy a távozási naplóban szereplő helységek névsora nem egyezik meg a pataki kollégium partikuláinak névsorával – az előbbi halmaz lényegesen nagyobb, mint az utóbbi. Ez pedig azt jelenti, hogy az anyaiskola központi dokumentumaiból lehetetlen pontosan meghatározni az anyaiskola partikuláinak számát és elhelyezkedését. Az egyházkerületen belüli iskolák számát könnyen meg lehet állapítani a vizitációs jegyzőkönyvekből, esetleg más, egyházkerületi szintű összeírásokból, felmérésekből. Az egyházkerületi határokon túli érdekeltségekről azonban csak véletlenszerűen szerezhetünk biztos vagy bizonytalan információkat.

A Dienes Dénes által gondozott jövedelmi összeírás 92 olyan gyülekezetéről tudósít, amely a pataki kollégium jelentős partikuláját tartotta fenn, noha nem a tiszáninneni szuperintendenciában helyezkedett el. E települések 15 vármegyéhez tartoztak, amelyek közül kiemelkedő Bereg (18 iskola), Szabolcs és Szatmár (16-16) részesedése. További 8 település Pest, 6 Veszprém és 5 Fejér megyéhez tartozott. E gyűjteményes összeírás szerint a többi vármegyének (Baranya, Esztergom, Heves, Hont, Máramaros, Nógrád, Tolna, Ugocsa, Ung és Zala) csak egy, esetleg két gyülekezete ragaszkodott a pataki anyaiskolához.

A távozási napló 1781 és 1825 között 165 olyan, a tiszáninneni egyházkerületen kívüli településről tesz említést, amelyek legalább egyszer Patakról fogadtak rectort. Eszerint a pataki tógátusok 26 különböző vármegyébe jutottak el, az említettek mellett például Csongrád, Komárom, Sáros, Somogy vagy Szepes megyébe is. Ám ha a rendszeresen academia promotiót vett fiataalt fogadó, „stabil” iskolákat vizsgáljuk, akkor 19 ilyen, az egyházkerületi határon túli helyről találunk bizonyítékot: 5 Bars, 4 Szatmár, 3-3 Fejér, Szabolcs és Veszprém, valamint 1-1 Nógrád és Pest megyei település református kisiskolája tartozott a pataki partikulahálózatba.

A távozási napló alapján „stabil” partikulának tekinthető iskolák mindegyike szerepel a jövedelmi összeírásban. Ezeket annak ellenére a pataki kollégium kisiskolái közé soroljuk, hogy Dankó Imre tág időhatárokat átfogó összeállításában a 19 közül 11 iskola megtalálható. Ezen kívül a jövedelmi összeírásban további 73 iskola szerepel, ezek közül mindössze 16-ról állítja Dankó, hogy a debreceni kollégiumnak volt köze hozzá. Ez azt jelenti, hogyha a debreceni adattárat minden kritika nélkül el is fogadnánk, abban az esetben is legalább 76 egyházkerületen kívüli sárospataki kisiskolával számolhatunk. Mivel azonban Dankó adattára a mi szempontunkból nem számított korábban sem perdöntőnek, könnyen lehet nagyobb is ez a szám.

Összességében, minden bizonytalanságot mérlegelve, egyelőre az állapítható meg, hogy a 18-19. század fordulóján a pataki kollégium saját egyházkerületében a gyülekezetek közel háromnegyedében rendelkezett partikulával. Ez a mintegy 250 kisiskola kiegészült továbbá több mint egy-egy tucat beregi, szabolcsi, szatmári, valamint a reformátusok lakta megyénként egy-két távolabbi vidéken elhelyezkedő, összesen 70-100 körüli filiális iskolával. A pontosabb mennyiségi és földrajzi meghatározást pedig nemcsak a forráshiány nehezíti, hanem a távolabbi intézmények változó hovatarozása, valamint a legkisebb oskolák folytonos működésének bizonytalanságai is.

A partikulák működési jellemzői – az abaúji példa

Annak bemutatásához, hogy ezekben a kisiskolákban milyen körülmények jellemezték a mindennapi életet, az oktató-nevelő munkát, az egyházkerület legtöbb gyülekezetet tömörítő tractusát, az abaúji egyházmegyéet választjuk ki példának. E kiváló forrásadottságokkal bíró egyházigazgatási egység 78 anyaegyházat és 51 filiát tömörített.¹⁰ A gyülekezeteket hat, többé-kevésbé azonos nagyságú járásba (csereháti, kassai, szántai, szépsi, szikszói, vágási) sorolták.¹¹ Az 1800. évi vizitációs jegyzőkönyvek¹² az összes anyaegyház állapotára kitérnek, s az iskolát érintő feljegyzésekben szinte kivétel nélkül megnevezik a rectorot, akit általában röviden, egy-két szóval jellemeznek is. Továbbá az iskola nagyságáról is pontos képet kaphatunk, mivel számszerűen jelzik, hogy hány tanítványa volt az adott falu iskolájának. Végül az inspektor vagy helyi iskolai felügyelő meglétéről, illetve hiányáról emlékeznek meg az összeírók. Ez utóbbi különösen fontos körülmény, mivel az állandó helyi ellenőrzés megléte valamiféle tudatosságot feltételez a gyülekezet részéről, s azt, hogy a helyi hívek tisztában voltak az iskola és a tanító szerepének, s így munkája ellenőrzésének jelentőségével.

A közel 80 anyaegyház közül a századfordulón kilencről jegyezték fel a tanítás teljes hiányát, ami különböző okokra volt visszavezethető.¹³ Így például a péderi és a szépsi gyülekezet pusztán iskolával és tanítóval nem rendelkezett, de a gyermekek iskoláztatására volt igényük. Ennek megfelelően a szomszédos eklézsiába küldték iskoláskorú gyermekeiket. Ugyanakkor több helyről (Alsókemence, Korlát, Makranc, Pusztafalu) is azt jelentették, hogy vagy egyáltalán nincs tanítható gyerek a faluban, vagy a szülők nem küldik őket iskolába. Korlátban az a helyzet állt elő, hogy alkalmaztak tanítót a hívek, aki azonban tanuló híján pusztán a prédikátornak segédkezett. A vizitátorok Pusztafaluban az iskoláskorúak azonnali összeírását rendelték el, míg Bistében erősen megintették a helyi konzisztóriumot, hogy a szülők legalább a prédikátor gondjaira bizzák arra érett gyermekeiket. Külön iskolamester hiányában további hét településen¹⁴ a prédikátor látta el a tanítói feladatokat – a feljegyzések szerint kivétel nélkül kifogástalanul.

A fennmaradó 61 gyülekezetben (78%) tehát folyt valamilyen iskolai oktatás. Az esetek többségében a vizitátorok nem tapasztaltak semmilyen rendkívülit, s a hívek sem panaszkodtak rectorukra. „*Dicséretes*”, „*szorgalmas*”, „*jól forgolódik*”, „*erkölcsös*” – ilyen és ehhez hasonló jelzővel, megjegyzéssel illették az iskolamestert. Nehéz persze megítélni kétszáz év távlatából, hogy ez az általános elégedettség pontosan mit is takar. De például a felsődobszai Bogoly Gergelyről egyenesen azt örökítették meg, hogy hivatalában nemcsak maradéktalanul eljár, de ráadásul sosem

¹⁰ TIREKLt. A. XXVIII. 10.366.

¹¹ A legkisebb a vágási járás volt, ide mindössze 10 saját papot tartó gyülekezet tartozott, a legnagyobb, a szántai járás 16 anyaegyházat tömörített.

¹² TIREKLt. R. A. III. 3/11. 11-30. p., 405-412. p.; R. A. IV. 3/1. 11-22. p., 437-452. p.; R. A. V. 3/4. 11-22. p., 363-379. p.

¹³ A következő településeken nem folyt semmilyen szervezett nevelői tevékenység: Abaújnádasd, Alsókemence, Bárca, Biste, Hernádszadány, Korlát, Makranc, Péder, Pusztafalu, Szépsi,

¹⁴ Csenyete, Eszkaros, Fülökércs, Füzérkajata, Hernádszadány, Nagykinizs, Tarcavajkóc.

kegyetlenkedik a gyermekekkel, s féltő törődése meg is látszik a tanulók teljesítményén.

Előfordult azonban, hogy a rector személyétől függetlenül is kétségesnek mutatkozott az oktatás színvonala. Így például az egyházlátogatók Beszterben azt jegyezheték fel, hogy a tanulók nem értenek magyarul, s ezért a tanítás hamar félbeszakad. Ezzel szemben Csobádon az oktatáshoz és a tanító lakásához méltatlan iskolaház okozott megoldhatatlan gondot. Sajátosan tragikus helyzetbe került Rásony tanítója, Nagy László, akitől – érdemeitől függetlenül – azért kívánt megválni az eklézsiá, mert *„egész háza veszedelmes nyavalyában van, és így a gyermekek hozzá nem járhatnak”*.

Ahol a tanító személyével szemben kifogások merültek fel, ott általában az erkölcös, de kevésbé szorgalmas rector képe tűnik fel. Mindössze két tanító magatartásával szemben merültek fel komolyabb kifogások. A hejcei iskola vezetőjének, Vas Józsefnek helyenként botrányos magaviselete ellenére a tanulók *„meglehetősen viseltetik magukat”*. Hernádbúdön pedig Illyés Dániel prédikátor Együd Péter tanítóról híresztelte, hogy részeges, tobzódó, az iskolát hanyagoló korhely ember. Ez utóbbi eset az egyetlen Abaújban, amelyet ebben az esztendőben részletes vizsgálatra utaltak a vizitátorok.

A létező abaúji iskolák túlnyomó többsége egészen kicsiny volt ekkoriban. Ötvennyolc iskola létszámáról van pontos képünk, ezek közül – a fiúk számát tekintve – mindössze négy érte el az 51, s további hét a 26 fős létszámot.¹⁵ Az iskolák négyötödében legfeljebb kéttucatnyian tanultak egy időben, de 11 intézményben maximum 5 gyerek rendszeres jelenlétéről tudtak beszámolni az egyházlátogatók. Igaz, ezeket az értékeket még növelheti a lányok száma. Ám egyes településeken lányokat egyáltalán nem tanítottak, máshol az egységes létszámba számították be őket, s csak a gyülekezetek egy részében jegyezték fel külön az iskolai oktatásban részesülő lányok számát. Ezek alapján azt jelenthetjük ki, hogy az esetek túlnyomó többségében legfeljebb a fiúk számának felét, de általában inkább csak a harmadát érte el az iskolapadba ülő lányok mennyisége. Jellemző erre a legnagyobb fiúiskolával bíró Abaújszántó példája, ahol a 70 fiúval szemben csak 13 leány tanult – pedig itt külön lánytanítót is alkalmaztak. (Külön lánytanító még egy helyen, Bőcsön szolgált.) A szepsi járáshoz tartozó Szeszta esete ebből a szempontból egészen kivételes: itt két fiú és 13 lány volt a rector gondjaira bízva.

Az iskolák valamivel több mint a fele, 35 állandó felügyelővel rendelkezett. Az inspektor több esetben mindössze a prédikátor volt, ezeken a helyeken tehát a gyülekezet lemondott az iskola közvetlen ellenőrzéséről, s az általuk felügyelt prédikátor feladatává tette azt. A fennmaradó 26 településen egyértelműen kijelentették, hogy nincs rendszeres inspektora az iskolának, vagy valamilyen bizonytalan, illetve kitérő válasszal hátrították el a vizitátorok érdeklődését. Hejcen például azt vallották be, hogy az eklézsiái kurátor *„néha”* vizitál az iskolában. Több helyen elismerték, hogy szükség lenne a rendszeres felügyeletre, máshol pedig (pl. Szemere, Vily) ígéretet is tettek arra, hogy hamarosan pótolják ezt a hiányosságot. Tanulsa-

¹⁵ A legnépesebb iskola Abaújszántón (70 fő), Bőcsön (60), Göncön és Alsóvadászon (52-52) működött.

gos, hogy ez utóbbi csoportba tartozott az egyik legnépesebb iskolát fenntartó Gönc is.

Az iskolalátogatás arányai Abaújban

Általában egyáltalán nem könnyű meghatározni, hogy kétszáz évvel ezelőtt egy-egy iskola az adott település vagy gyülekezet iskoláskorú (6-12 éves) gyermekeinek hány százalékát tudhatta saját tanulójának. A tankötelezettség, valamint a teljes lakosságra kiterjedő egységes és rendszeres felmérések hiányában igen ritkán lehet pontos választ adni az iskoláztatás mértékét firtató kérdésekre.¹⁶ Ezért különös szerencse, hogy az 1804. évi források kivételes alkalmat biztosítanak arra, hogy Abaúj tractus gyülekezeteinek többségére vonatkozóan egészen pontosan megállapítsuk, az iskoláskorú gyermekek hány százaléka járt az adott helyen iskolába. Ez egyrészt annak köszönhető, hogy az egyházlátogatási jegyzőkönyvek ebben az esztendőben tartalmazzák az iskolások nemekre lebontott létszám-adatait.¹⁷ Emellett az egyes gyülekezetek iratcsomói között – néhány kivételtől eltekintve – rendre megtalálhatók az 1804-ből származó gyülekezeti lélekösszeírások, amelyek minden református hívőt regisztráltak életkoruk feltüntetésével együtt. Ezek alapján egyszerűen meg lehet határozni, hogy az egyes gyülekezetekben hány iskoláskorú, 6-12 éves kálvinista gyermek élt.¹⁸ Ehhez hasonlóan kedvező forrásadottságokkal más egyházmegyében nem találkoztunk. Sajnos itt is van néhány olyan egyházközség, ahol nem készült – vagy legalábbis jelenleg nem fellelhető – népösszeírás. Ezek száma nem túlságosan nagy, aggasztó viszont, hogy időnként egészen jelentős eklézsiák (pl. Abaújszántó, Alsóvadász, Szikszo) népességéről nem nyerünk pontos képet.

Adataink két következtetés megfogalmazására alkalmasak. Egyrészt annak a pusztá ténynek a leírására, hogy az érintett települések református gyülekezetében egyetlen kiemelt esztendőben a gyermekek hány százaléka jutott valamilyen oktatáshoz. Ráadásul korábbi kutatási eredményeinket felhasználva további feltételezésekkel is kiegészíthetjük pillanatképünket. Nagyjából meghatározható ugyanis, hogy a korszakban – adott esetben az 1804-es aktuális viszonyoktól függetlenül – az egyes járásokban mely iskolák számítottak népesnek, illetve kicsinynek. Ennek ismeretében pedig valamivel merészebb állítások is megfogalmazhatók annál, mintha csak az 1804. évi létszámadatokat ismernénk. Másrészt mivel a népösszeírás teljességre törően, az iskolai vizitátoroknak pedig a többsége elkülönítette a feljegy-

¹⁶ A megfelelő források hiányában alkalmazható módszerekről és azok buktatóiról is szól a hazánkban a legkorábbi időszakra, a 17-18. századra vonatkozó értékes alfabetizációt kutató kísérlet: Tóth István György: Mivelhogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon. Budapest, 1996.

¹⁷ TIREKLt. R.A. III. 3/1. 481-496. p.; R.A. III. 3/11. 67-81.; R.A. III. 3/11 453-475. p.; R.A. IV. 3/1. 51-66. p.; R.A. V. 3/4. 421-434. p.; R.A. V. 3/4. 55-65. p.

¹⁸ A gyülekezeti népösszeírások lelőhelyeit nem jelezzük külön. Azok a Tiszáninneni Református Egyházkerület Levéltárában az illető település dobozában időrendbe helyezve, az 1804-es esztendőnél találhatók.

zésekben a fiúkat és lányokat, helyenként a nemek szerinti iskolázottsági mutatókra is következtethetünk.¹⁹

Már a különböző járások beiskolázási rátáinak szélsőséges adataiból is izgalmas képet nyerhetünk. Az abaúji tractus hat belső igazgatási egysége között ugyanis markáns különbségek fedezhetők fel. A szántai járásban 100, a vágásiban 84, a szikszóiban 83, a cserehátiban viszont csak 54, a szépsiben 50, a kassaiiban pedig 44% volt a legmagasabb beiskolázási arány. A legmagasabb szintet általában egészen kicsiny, jellemzően állandósított tanítót alkalmazó falvakban érték el. Így például Felsőcécén (szántai járás) minden gyerek, szám szerint 12 fő járt iskolába. A szikszói járásban Kupa került az élre – az itteni iskola is mindössze 25 fős volt. Ehhez képest a népes, ekkoriban 108 iskoláskorú gyereket számláló Ongán alig valamivel többen, 35-en vették igénybe a rector szolgálatait. Hasonló összefüggés mutatható ki a vágási járásban, ahol a mindössze 13 nagybózsvai gyerek közül 11-en iskolába is jártak, miközben a népes, 151 gyereket számláló Telkibánya iskolája mindössze 38 főt okított.

A 75-nél több gyerekkel bíró gyülekezetekben a tractus egészében átlagosan 21%-os; az 50-74 gyermekkel rendelkezőkben pedig 28%-os volt a beiskolázási ráta. Az igazán népes gyülekezetek – Szépsi (43%), Gönc (42%), Bócs (39%) – felfelé húzták ezt az arányszámot, miközben egyes, a gyermeklélekszám szerint a következő (76-100 fő közötti) kategóriába tartozó települések feltűnő mértékben rontották az átlagot – pl. Pusztafalu (0%), Fügöd (9%), Györke (14%).

Az abaúji egyházmegye minden járásában a 0%-os volt a legalacsonyabb beiskolázási érték, hiszen mindenhol volt iskolahiányos eklézsia. A századfordulón a járások többségében kettő-négy anyaegyházból hiányzott a tanító. De a legrosszabb mutatókkal rendelkező kassai járásban a 14 gyülekezet közül 8 nem biztosította gyermekeinek a szervezett oktatást. Ahol tanító nem szolgált, ott előfordult, hogy a prédikátor tanítgatta a legfontosabb vallási és közismeretekre a kisebb gyerekeket. De ez nagyon bizonytalan formája lehetett a falusi iskolázásnak – a szépsi járáshoz tartozó Makranc vizitátorai például azt jegyezték fel, hogy ilyen foglalkozásokra csak „*melegebb napokon*” került sor. Megjegyezzük, hogy olyan helyzet is többször előadódott, amikor a tanító szolgálataira egyáltalán nem tartott igényt egyetlen család sem. Ilyenkor tanítvány hiányában szakadt félbe a helyi iskola működése.

A következőkben azt vizsgáljuk meg járásonként, hogy az iskolával – és használható adatokkal – rendelkező települések összességében átlagosan mekkora volt a beiskolázási arányszám (zárójelben pedig megadjuk az iskolahiányos települések 0%-os adataival számolt, kisebb értéket is). Eszerint az iskoláskorú kálvinistáknak a szikszói járásban a 48 (ill. 43), a szántai járásban a 43 (ill. 40), a cserehátai járásban a 31 (ill. 24), a vágási járásban a 44 (ill. 24), a kassai járásban a 23 (ill. 17), a szépsi járásban pedig a 35 (ill. 23) százaléka járt iskolába. Miközben hangsúlyozzuk, hogy a viszonylag nagy számú hiányos adat miatt ezek a számok csak hozzávetőleges információértékkel bírnak, az adatsorok segítségével egy másik szemszögből is láthatjuk, hogy igen jelentős különbségek alakultak ki nemcsak egy-egy település, hanem egy-egy térség között is.

¹⁹ Részletes adatsorok már említett kötetünk függelékében található: Ugrai, 2010. 120-131.

A források lehetőséget adnak az iskolások nemek közötti megoszlásának megvizsgálására is. Ennek a szempontnak a mérlegelése azonban nem jár egyértelmű tanulsággal. Szinte gyülekezetenként változott ugyanis mind az iskolába járó fiúk és lányok, mind pedig a településen élő református fiú- és leánygyermekek egymáshoz viszonyított aránya. Így például a kicsiny korláti vagy abaújdevecseri iskolában épp fele-fele arányban tanultak fiúk és leányok, miközben a szintén egy-kéttucatnyi diákot fogadó kupai iskolában a lányok, a tomoriban viszont a fiúk voltak egyértelmű többségben. Feltűnő, hogy például Kupán nemtől függetlenül majdnem minden 6-12 éves gyermek járt iskolába. A nagyobb iskolákat végignézve sem bukkanunk általánosabb tanulságokra. Mert a szepsi iskolában például háromszor, a szikszóiban pedig kétszer több fiú tanult, mint lány, de a szintén kiemelt alsóvádszi vagy a bőcsi partikulában már közel sem volt ilyen nagy a különbség. Ezek a nyers számok tehát egyáltalán nem igazolják a lányok iskolába jutásának lényegesen rosszabb esélyeit – sem az egészen kicsiny, sem pedig a nagyobb gyülekezetekben. Az adatok az esetek többségében ugyan a fiúk kisebb-nagyobb iskolai fölényét, valamint az összlétszámukhoz mérten a fiúk iskolázáshoz jutásának nagyobb esélyét alátámasztják, de mindez egyáltalán nem volt sem egészen markáns előny, sem pedig áthághatatlan törvényszerűség.

Egy másik, 1827. évi forrás azonban árnyalja ezt a képet. A szintén az egyes gyülekezeti anyagokban található iskolai állapotfelmérés tartalmazza a kisiskola tanulóinak nevét, életkorát, valamint azt, hogy hányadik éve járt abban az esztendőben iskolába. (Mivel más fontos adatot nem rögzítettek benne, az iskoláztatás arányainak megállapítására ez a forrás sem alkalmas.) Ez alapján már egyértelműen jelentős különbség mutatkozik a fiúk és a lányok iskolába jutási esélyei között: a fiúk általában egy-két évvel fiatalabb korban kerültek iskolapadba, s többnyire – legalábbis ahol egyáltalán erre lehetőség kínálkozott – több évig is maradtak ott, mai kifejezéssel élve: több „osztályt” végeztek, mint a lányok.

Még egy fontos tanulság levonását teszi lehetővé az 1827. évi iskolai felmérés – még akkor is, ha ez a dokumentum az abaúji anyaegyházi kisiskoláknak csak valamivel több, mint a feléről maradt fenn. Az oktatás színvonaláról és hangulatáról ugyanis sokat elárulnak a jegyzékek mulasztást rögzítő adatai. Ebben a tekintetben többnyire egészen lesújtó kép tárulkozik elénk. Az általában a tanév közepén készített gyülekezeti-iskolai összeírásoknak szinte mindegyike feltüntet olyan diákokat, akik csaknem az egész tanulmányi időt elmulasztották: nem ritkák a 130-150 nap feletti hiányzások sem. Például a fonyi iskola 56 tanulójának 23%-a (13 fő) 50 napnál többször volt távol, sőt közülük négyen 100 nap fölötti mennyiségben hiányoztak a tanítástól. Ebből a szempontból már-már üdítő élmény a novaji iskola listáját megnézni: itt három gyermekről egyáltalán nem, másik kettőről pedig csak hat, illetve nyolc napos hiányzást jegyeztek fel. Igaz, a többiek nevéhez ebben az iskolában is 30-60 nap került, sőt az egyik gyermekről csak annyit írtak le sokatmondóan, hogy beteges. Kijelenthető, hogy egy átlagos falusi kisiskola átlagos tanulója nagyjából minden harmadik tanítási napon távolmaradt az iskolától. Az egyébként notórius hiányzóktól mentes abaújkéri vagy göncruszakai iskolában mindenkinek összegyűlt már az adatfelvétel idejére 20-40 elmulasztott napja. Az ongai iskolában három, 20 nap alatti hiányzást összegyűjtő leányka kivételével 25-92 nap között

terjedt egyénenként a távolmaradás hossza. Végül érdemes egy nagy iskola hiányzási adatait átvizsgálni. A gönci iskola 56 fiútanulója közül négyről azt jegyezték fel, hogy mindig hiányzik. További hatan 120-130, 18-an 50-99, 14-en pedig 20-49 napon át voltak távol, s csak négy név mellett maradt üres a hiányzási mező. Ráadásul Göncön külön listán tüntették fel azokat, akik végleg elhagyták az iskolát, így ez a 8 diák már nem rontja az összképet.

Az abaúji adatok tágabb kontextusban

Természetesen felmerül a kérdés, hogy mennyire tekinthetőek általánosnak a mindössze két mintaévre (1804 és 1827) korlátozódó abaúji következtetések, illetve hogy az abaúji reformátusok iskolai viszonyai mennyire számítottak átlagosnak a közvetlen régióban. Egy hosszabb kutatás keretében mindkét kérdésre igyekeztünk válaszolni.²⁰ Az abaúji egyházmegye 1800 és 1830 közötti állapotát az e tekintetben aránylag bőbeszédű vizitációs jegyzőkönyvek ciklikus, tízévenkénti elemzésével térképeztük fel. Ennek megfelelően kijelenthetjük, hogy az 1804. évi iskolalátogatási arányok semmilyen tekintetben sem rendkívüliek. Ebben az időmetszetben nem történt semmi olyan, amely közvetlenül befolyásolta volna a tractus gyülekezeteit, iskolafenntartó kálvinista közösségeit. A reformkort megelőző évtizedekben mindvégig megmaradtak a falusi iskolázást a századfordulón meghatározó jellemzők.

Ezek közül egyfelől ki kell emelnünk a területi különbségeket. Abaúj elég nagy és domborzati, valamint gazdaságföldrajzi szempontból egyaránt elég sokszínű volt ahhoz, hogy akár ebben az egyetlen egyházmegyében tetten érhetőek legyenek bizonyos egyenetlenségek. Az említett két déli járás (a szántói és a szikszói) mindvégig jobb iskolázási lehetőségeket kínált az ott lakó hívek számára, mint a két hegyközi (a vágási és a csereháti), illetve a két északi (a kassai és a szepsi) egység. Különösen az utóbbi két járás hátrányai szembeötlőek, amelyek megmutatkoznak mind az iskolahiányos, mind a kicsiny létszámú iskolákat működtető, mind pedig az iskola helyi felügyeletével nem sokat törődő gyülekezetek számában.

A másik fontos, az egyházmegye egészét meghatározó általános jelenség, hogy mindenhol előfordultak olyan kisiskolák, amelyek a tanítványok egészen alacsony száma – sokszor mindössze 3-4, esetleg 8-10 főről van szó – miatt, a szülői érdektelenség okán létükben is veszélyeztetve voltak. Ha az iskolahiányos gyülekezetekhez ezeket a helyeket is hozzáadjuk, azt mondhatjuk, hogy az egyházmegye majd' minden harmadik református egyházközségében hosszú távon nem garantálta semmi a partikula fennmaradását.

Ugyancsak ehhez a bizonytalansághoz járult hozzá a tanító személye és a gyülekezeten belüli pozíciója. Visszatérően gondot jelentett a tanító marasztásának kérdése. Vagy ő vágyott el egy-egy gyülekezetből, vagy a hívek sokallották kihágásait, kötelességétől való tartózkodását. További konfliktusforrást jelentett a lelkésznek való alárendeltsége, illetve a tanítói járandóság kérdése. Ennek megfelelően az 1800-1830 közötti mintaévekben időről időre más helyen bukkannak fel ugyanazok a tanítók. Bár ez további, részletes vizsgálatot igényel még, az eddigi eredmények

²⁰ Ennek részletes bemutatása: Ugrai, 2010. 85-111.

alapján is kijelenthető, hogy kialakult a kizárólag tanítóskodásból élő belső egyházi személyeknek egyfajta munkaerő-piaca, amelynek lényeges jellemzője a helyváltogatás. Különösen a kicsiny iskolával rendelkező eklézsiák ekkorra már kiestek a partikularendszer hagyományos tanítói utánpótlás-biztosításából, s így nem a kollégiumot (esetünkben a sárospataki anyaiskolát) frissen elvégzett, lelkeszségre készülő fiatalok közül kaptak rendszeresen valakit az iskola élére. Ez pedig azt jelenti, hogy miközben időről időre új tanítónak kellett elnyerni a gyülekezet bizalmát, s kivált az iskoláskorú gyermekek szüleinek jóindulatát, ez az új személy nem hozta magával az új idők friss szellemiségét és tudományos eredményeit. Nehezen megválaszolható kérdés, hogy mindezt mennyire kompenzálta az évtizedes gyakorlattal rendelkező új rector tanításban és gyülekezeti életben szerzett tapasztalata.

Az abaúji viszonyok vizsgálatának utolsó jelentősebb eredménye az volt, hogy az 1800 és 1830 közötti esztendőket nem feltétlenül számítottak a falusi kisiskolázás fejlődése időszakának. Bár 1820-ig némi előremozdulás tapasztalható: különösen az 1810-ben, sőt még iskolával öt-hat év múlva sem rendelkező gyülekezetek esetében, ahol 1820-ra általában valami szerény szervezett oktatásnak a nyomaira bukkantak a vizitátorok. Ugyanakkor az iskolák többségében a tanulói létszám 1830-ban a tíz évvel korábbihoz képest csökkent vagy stagnált. A 19. század eleji viszonyok tehát radikális mértékben nem változtak meg a következő három évtizedben.

Az abaúji adatok a Tiszánineni Egyházkerület egészéhez viszonyítva átlagosnak, közepesnek tekinthetők. Az egyházkerület határait 1799-ben rendezték újra, ekkor a korábbi nagy egyházmegyei egységeket több kisebbre osztották. Így önállósult Alsó- és Felső-Borsod, Gömör, Torna, Alsó-Zemplén, valamint az egyesült Felső-Zemplén és Ung. Az újonnan létrejövő határok Abaújt csak kis mértékben érintették, ez a tractus maradt a korábbiakhoz képest a leginkább érintetlen – s nem mellesleg a legnagyobb és a leginkább sokszínű egyházmegye. Ám ennek ellenére máshol is megfigyelhető az Abaújban leírt térségi egyenetlenség. A legtisztábban a szintén többféle kisebb gazdasági egységet alkotó alsó-zempléni tractusban érzékelhető számottevő különbség egy-egy járás között, amelyet a századfordulón rögzített egyházlátogatási jegyzőkönyvben a tanítók jövőre vonatkozó eltérő tervei tükröznek a leginkább. Miközben a többnyire jómódú hegyaljai településeken szolgálók önszántukból nem kívántak távozni, a Bodroghözől feltűnő számban vágyódtak máshová az iskolamesterek. Innen hatan is továbbköltöztek, illetve kinyilvánították egyértelmű szándékukat – közöttük olyanok is, mint a kistárkányi, örösi vagy a bacskai tanító, akik úgy nyilatkoztak, hogy mennének, ha lenne másik szolgálati helyük. Így az összesen 27 bodroghözi gyülekezetből 6-6 település kapcsán nincs szó a dokumentumokban iskoláról, illetve menni akartak onnan a tanítók, továbbá két helyen a gyülekezet kívánt megszabadulni tanítójától, azaz az idetartozó falvak kevesebb mint feléről (13-ról) állítható, hogy legalább valamennyire rendezett viszonyok jellemezték a helyi iskolázást. A megyasszai járásban lényegesen kiegyensúlyozottabb kép fogadhatta a kortársakat, hiszen innen önszántukból csak ketten kívántak távozni.

Az egyházkerületi középértékhez közelít az abaúji iskolával rendelkező gyülekezetek 78%-os aránya is. A legrosszabb mutatókkal Felső-Zemplén és Ung rendelkezett, itt csak a kálvinista eklézsiák 45%-ában működött kétszáz évvel ezelőtt

valamilyen kisiskola. A kicsiny tornai tractusban minden második gyülekezet, Gömörben pedig a református egyházközségek 62%-a foglalkoztatott tanítót. Felső-Borsodban 88, Alsó-Zemplénben pedig 90%-os volt az iskolával való ellátottság, míg a meglehetősen nagy Alsó-Borsodban teljes körű volt a lefedettség – sőt itt a külön lányiskolák miatt valamivel 100% fölötti az arányszám. Megjegyezzük azonban, hogy az abaújinál jobb mutatókkal bíró három tractus tanügyi viszonyai számottevően jobbak voltak, mint amit a százalékos számok mutatnak. Mindhárom esperességben arányaiban több nagyobb gyülekezet, gazdagabb mezőváros található ekkoriban, így ezek iskolái is rendre népesebbek voltak. Ez ugyan nem feltétlenül jelenti azt, hogy az adott településeken nagyobb volt a beiskolázási ráta is – ennek kijelentéséhez jelenleg nem rendelkezünk elég ismerettel és feldolgozható forrással –, de ez a körülmény az iskola stabilabb fennmaradását garantálta. Azaz: elvileg előfordulhatott, hogy egy nagyobb gyülekezet népesebb iskolája arányaiban kevesebb iskoláskorút tanított, mint egy kisebb település néhány fős iskolája, ám az utóbbinak a hosszú távú fennmaradási esélyei mégis sokkal rosszabbak voltak.

Végül röviden az országos kisiskola-történeti kutatások eredményeivel vetjük össze a sajátunkét. Az 1970-es évektől visszatérően foglalkoztak a történészek, helytörténészek, esetenként történeti statisztikusok a falusi iskolázás 18. század végi állapotával.²¹ A döntően a Dunántúlra koncentrálódó vizsgálatok megállapításait jobbra megerősítik a Tiszáninneni Egyházkerületben, s azon belül az Abaúji Egyházmegyében tapasztaltak. A tanító személye, felkészültsége, javadalmazása, lakása, lelkésszel és gyülekezettel szembeni bizonytalan pozíciója körül éppen úgy rendszeresen alakultak ki konfliktusok bárhol az országban, mint a gyermekeik iskoláztatásától vonakodó, esetleg a tandíjat sokalló szülők magatartása vagy a helyi közösség hanyagsága körül. A tananyag, az alkalmazott módszerek és taneszközök, de még a tanítás helyszíne és időpontja kapcsán is kaotikus sokféleség jellemezte a polgárosodás hajnalán a falusi kisiskolákat. Egyáltalán nem számított kirívónak az abaúji tanügy állapota az iskolahiányos települések és a rövid távon is bizonytalan sorsú kisiskolák száma, vagy a viszonylag szűk határok között is markáns területi egyenlenségek terén sem.

A jelenleg áthidalhatatlannak tűnő forráshiányok és módszertani nehézségek miatt szinte lehetetlen megbecsülni, hogy országosan a települések hány százaléka rendelkezett iskolával, s még nehezebb lenne az iskoláztatás arányaira vonatkozóan bármi konkrétumot írni. Benda Kálmán mindenestre – hangsúlyozva a becs-

---

²¹ Ezen kutatások teljes körű összegzése máig nem történt meg. A számtalan, egymástól elszigetelt, különböző kiterjedtségű és színvonalú kutatás eredményeit a közeljövőben kívánjuk összegyűjteni és feldolgozni. Így a legkülönbözőbb helyeken publikált tanulmányok közül ezúttal csak a legfontosabbakra hivatkozunk. Benda Kálmán: Az iskolázás és az írástudás a dunántúli parasztság körében az 1770-es években. In: Somogy megye múltjából. Kaposvár, 1977. 123-134. (A továbbiakban: Benda, 1977.); Hajdu Lajos: Népiskolai szerződések Magyarországon a felvilágosult abszolútizmus időszakában, 1770-1795. In: Somogy megye múltjából. 17. Kaposvár, 1986. 159-197.; Kanyar József: Népoktatás a Dél-Dunántúlon a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában: 1770-1868. Budapest, 1989.; Szántó Imre: A falusi kisiskolai oktatás helyzete Magyarországon (1790-1848). In: Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica. Tom. LXII. Szeged. 1978. 61-76.; Tóth Lajos: Békés megye iskolái az 1770/72. évi összeírás tükrében. In: Magyar Pedagógia. 1979. (79.) 1. sz. 53-66.

lés rizikóit, valamint az egészen nagy területi különbségek lehetőségét – országosan 40% körültre teszi azon falvak arányát, ahol működhetett tanító.²² Ugyanakkor e nyers – s közel sem biztos – számon kívül semmit nem tudunk. Így például azt sem, hogy ezen iskoláknak mekkora hányada működött ténylegesen, s amelyek működtek, azok az ott lakó gyerekek hány százalékát érték el. A sokféle nehézséget mérlegelve jutott Kosáry Domokos a következő megállapításra: a népoktatás ügyét felkaroló felvilágosult abszolutista államnak „*nagy erőfeszítéssel valami olyasmit kellett megkísérelnie, mintha (...) oly széles medencében akarná a víz szintjét emelni, hogy akárhány vödört önt is bele, igyekezetének alig van látszata.*”²³ Ehhez a képi hasonlathoz hozzájárulva: úgy tűnik, az abauji reformátusok az átlagosnál hatékonyabb vízholdók közé tartoztak.

ABSTRACT

THE PARTICLES OF THE SÁROSPATAK COLLEGE IN KAZINCZY'S TIME

The article presents the characteristics of the *particula* system of the Sárospatak College. It makes an attempt to define the number and the geographical locations of the elementary schools belonging within the scope of the College and the quality of education carried out by them. This is done with the awareness that all this is closely tied to the legacy of Ferenc Kazinczy since, on the one hand, we speak of the immediate hinterland of Kazinczy's *alma mater*, and on the other hand, promoting rural schooling was one of the main efforts of Kazinczy's life. It is sufficient just to mention the far reaching and selfless activities of Kazinczy as one of the local educational inspectors of Joseph II during the 1780s.

---

²² Benda, 1977. 123.

²³ Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Budapest, 1996. 455.

